

А. М. Домановський (Харків)

Самоуправління чи самоуправвство? Херсон і Фессалоніка у складі Візантійської імперії VII–IX ст. (окремі зауваги до питання про «особливий статус» міст)

Низка сучасних дослідників історії візантійського Херсона (передусім М. Алексеєнко та М. Храпунов [1; 2; 3; 4 та ін.]) послідовно дотримуються думки про унікальний статус цього міста у складі Візантійської імперії, обстоюючи збереження тут упродовж усього раннього середньовіччя пережитків античного полісного самоврядування. Воно полягало, перш за все, у наступності ще від пізньоримської доби традиційних посад муніципальної адміністрації, особливий ролі, що її відігравала міська громада у керуванні містом, залученні представників знатних родів місцевої аристократії на імперську службу в межах міського управління і, нарешті, у певному протистоянні очолюваного місцевою верхівкою Херсона центральному урядові імперії, прагненні здійснювати власну, незалежну від імперського центру політику [історіографію питання див.: 5, с. 582–587; 6].

Рішучим противником викладеної точки зору щодо умовного «особливого статусу» ранньосередньовічного Херсона у складі Імперії ромеїв виступив С. Сорочан, який спромігся суттєво розширити контекст досліджуваного питання, порівнявши головний центр Таврики з низкою інших візантійських провінційних міст, чого вочевидь бракувало попереднім дослідженням [5, с. 582–677; 6]. Одним із ключових міст, з яким науковець порівняв у своїх розвідках ранньосередньовічний Херсон, стала Фессалоніка [5, с. 592–593, 597]. Цей населений пункт з перших століть історії Візантії посідав друге після столичного Константинополя місце у структурі імперської політики та економіки. Наявність зручної гавані, розташування міста на Via Egnatia робили Фессалоніку важливим центром регіону вже у IV–VI ст.

Не дивно, що в історіографії неодноразово наголошувалося на унікальному, неординарному статусі Фессалоніки у складі Візантійської імперії [див.: 7; 8 та ін.]. Стосувалося визначення унікальності балканського міста зокрема і його автономного, напівнезалежного статусу, позначеного збереженням місцевого самоврядування. Наприклад, Р. Браунінг зазначав, що місто мало «достатньо розвинене самоуправління... Численні вельми суттєві елементи своєї древньої автономії Фессалоніка зберегла аж до захоплення її турками-османами 1430 р.» [7, с. 23]. Дослідник наголошував, що у певні періоди історії міста, зокрема за часів, коли суходільне сполучення між

Константинополем і Фессалонікою порушувалося, «ситуація дозволяла дистанціюватися від столичного уряду і розвивати інститути самоврядування». «Коли центральний уряд був слабким, нерішучим або не мав єдиної позиції, в періоди, коли зв'язок зі столицею був утруднений, Фессалоніка намагалася діяти як незалежне місто-держава» [7, с. 30].

Що ж саме дозволяє дослідникам стверджувати наявність автономного, напівнезалежного статусу у Фессалоніки за доби «темних віків»? Переважно на користь такого твердження можуть бути використані окремі свідчення «Чудес св. Димитрія». Описані у цій пам'ятці події датуються у межах приблизно ста років — від 80-х рр. VI до 80-х рр. VII ст. — і характеризують ситуацію, коли слов'яни повністю залюднили простір за межами міських мурів і мешканці Фессалоніки, які відтепер могли підтримувати винятково морське сполучення зі столицею, змушені були самостійно налагоджувати відносини з новоприбулими сусідами. «Чудеса св. Димитрія» дозволяють чітко розмежувати стосунки слов'ян з городянами, з одного боку, й з імперським урядом — з другого. Фессалонікці не мали іншого вибору, крім як налагоджувати і підтримувати відносини зі слов'янами незалежно від центральної влади, а часом навіть і всупереч їй [8, с. 89]. Це нагадує ситуацію, що склалася внаслідок проникнення на Кримський півострів хазарів, коли херсонити були змушені самостійно взаємодіяти з новими мешканцями Криму, не надто покладаючись на центральний уряд імперії. В обох випадках це мало посилити самостійність дій представників місцевої можновладної верхівки, до якої належали передусім навіть не так призначені з центру посадовці, як представники місцевої знаті — заможні й родовиті міські власники.

Справді, «Чудеса св. Димитрія» засвідчують існування у Фессалоніці тих, хто є «першими» або «передуючими» (мається на увазі очільниками, ватажками, предводителями) міста (τῶν τὰ πρῶτα φερόντων τῆς καθ' ἡμῖς πόλεως) [9, с. 132 § 193.49]. У іншому місці пам'ятка згадує «найвидніших із (серед) перших» (τοῖς ἐξοχοῖς τῶν πρῶτων) [9, с. 144 § 231.11]. Зрозуміти, ким саме були ці «проти-перші» дозволяє ще один фрагмент з тих-таки «Чудес св. Димитрія», а саме згадка про скеровану до василевса колективну скаргу на представника центральної влади у Фессалоніці (епарха міста?) з боку тих, «хто володів багатством, розумом і рабами, пишався військовим досвідом, був першим у скриніях епархів Іллірика» [9, с. 108 § 129.24–30].

Як бачимо, це були «не представники адміністрації, а знать міста, тобто багаті люди» [9, с. 195, ком. 103], «знатні мешканці Фессалоніки..., які, незважаючи на наявність у місті повноважного представника імператора..., мали значний вплив і реальну владу» [9, с. 199, ком. 134; пор.: 10, с. 131–132, ком. 348]. Джерелом «значного впливу» «перших» було їхнє багатство і обумовлені ним, а також знатним походженням соціальні зв'язки, сама

приналежність до можновладної міської верхівки. Межі ж їхньої «реальної влади» не були нічим спеціально обумовлені й визначалися ситуативно, залежно від того, наскільки потужною в той або інший момент була фактична, а не номінальна присутність імперії у місті, наскільки дієво міг центральний уряд контролювати тут ситуацію. Конкретні обставини визначали також дії представників місцевої владної верхівки, які могли як збігатися з інтересами центрального уряду чи мешканців міста, так і суперечити їм.

Так, в одному випадку «перші» могли діяти не рахуючись з інтересами не лише центрального уряду, але й інших містян. Так сталося, коли у власних інтересах «заради якогось зиску і неблаговидних цілей» «проти» намагалися сховати військового ватажка слов'ян на ім'я Хацон [9, с. 132 § 193.50], який планував вчинити напад на місто, але був перед тим захоплений у полон городянами. У другому епізоді історії Фессалоніки представники знаті вірнопіддано виконали волю василевса, який у листі до міського єпарха наказав полонити вождя слов'янського племені рихинів Первуда й у кайдах доправити його до столиці [9, с. 144 § 231.11–13; 8, с. 90–91]. За третім разом бачимо «керуючих» містом за незаконним продажем хліба за межі Фессалоніки напередодні нападу слов'ян. При цьому міські владці порушували пряме розпорядження василевса, який наказав, готуючись до облоги міста, подбати про запаси продовольства [9, с. 150 § 244.26–28; 8, с. 93]. Нарешті, у четвертому випадку ті такі «правителі міста і городяни» (τῶν κρατούντων καὶ πολιτῶν) [9, с. 154 § 254.1; 8, с. 95] організовують експедицію для закупівлі продовольства у слов'янського племені велегезитів.

Отже, як бачимо, є сенс говорити не так про автономію, напів(не)залежність чи, навпаки, пряму підпорядкованість адміністрації Фессалоніки центральному столичному уряду, як про можливість імперії контролювати це відрізане від суходільного сполучення вторгненням слов'ян місто, з одного боку, а також «реальну владу» представників місцевої знатної верхівки — з другого. Відтак саме міська знать могла бути і була джерелом для заміщення посад на імперській службі, через що буває нелегко розрізнити, в якій саме іпостасі діяли місцеві «управителі міста» у той або інший момент. Радше за все, вони й самі не були спроможні відокремити свої дії у якості імперських посадовців від діяльності, обумовленої високим соціальним статусом, що спирався на економічні можливості та знатність роду.

Самоуправління, що повинне було б мати відповідне правове підґрунтя в імперському законодавстві, не слід при цьому плутати із самоуправством, спричиненим не так збереженням давніх муніципальних традицій, як відсутністю в центрального уряду можливості здійснювати дієве адміністрування у віддалених провінціях. Це, з одного боку, змушувало, з іншого — давало змогу представникам місцевої заможної знатної верхівки відносно самостійно керувати містом. Щоправда, регіональне самоуправство могло тривати

лише до того моменту, коли імперія вирішувала втрутитися у місцеві справи і навести у віддаленому місті лад. Саме так сталося 711 р. у Херсоні, коли сюди прибула каральна експедиція Юстиніана II, яка полонила 40 і стратила 27 херсонських протевонів [10, с. 40, 64, 156, 164].

Література

1. *Алексеев Н. А.* Византийский Херсон: Империя и полис по данным сфрагистики // Империя ромеев во времени и пространстве: центр и периферия. — М.; Белгород, 2016.
2. *Алексеев Н. А.* Имперская администрация Херсона: от архонтии до катепаната (по данным сфрагистики) // Древнейшие государства Восточной Европы. 2014: Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. — М., 2016.
3. *Храпунов Н. И.* Администрация византийского Херсона (конец IV—XI вв.): дисс. ... канд. ист. наук. — К., 2009 (рукопись).
4. *Храпунов Н. И.* К вопросу о роли городской общины в управлении византийским Херсоном в VIII—XI вв. // АДСВ. — 2014. — Вып. 42.
5. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). — Х., 2005.
6. *Сорочан С. Б.* Государственное устройство раннесредневекового Херсона и «призраки самоуправления» // ВВ. — 2003. — Т. 62 (87).
7. *Браунинг Р.* Византийская Фессалоника: уникальный город? // ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ: к 70-летию академика Г. Г. Литаврина. — М., 1999.
8. *Иванова О. В.* Славяне и Фессалоника во второй половине VII в. по данным «Чудес св. Димитрия» (Постановка вопроса) // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — К., 1980.
9. *Чудеса св. Димитрия Солунского* / Предисл., текст, пер. и коммент. О. В. Ивановой // Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т. 2 (VII—IX вв.). — М., 1995.
10. *Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора (тексты, перевод, комментарий). — М., 1980.

